

Journal of Universal History Studies

Kars'ta Rum Nüfusu (1878-1920) ¹

The Greek (Rum) Population in Kars (1878-1920)

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 12.07.2023 / 04.10.2023

pp. 191-212

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 6(2) • December • 2023 •

Sinan Kıyanç

Researcher, Dr., Muğla, Türkiye

Email: sinankiyanc@gmail.com

Orcid Number: 0000-0002-0148-9632

Cite: Kıyanç, S. (2023). Kars'ta Rum Nüfusu (1878-1920). Journal of Universal History Studies, 6(2), 191-212.
<https://doi.org/10.38000/juhis.1326511>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Bu araştırmada 1878-1920 yılları arasında Kars'ta Rum nüfusu ele alınmaktadır. Kars'ta ilk Rum yerleşimini 1865 öncesine dayanmasına karşın topluluğun yoğun olarak gelmesi, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde (93 Harbi) kentin Çarlık Rusya işgaline girmesi ile başlamıştır. Çarlık Rusya yaklaşık kırk yıl süren işgal süresince kentten göç ettirdiği Müslümanlar yerine kendine sadık toplulukları yerleştirmiştir. Bu kapsamda Anadolu'dan ve Kafkasya'dan Rumlar kente göç ettirilmiştir. Rumların farklı coğrafyalardan olması aralarında bir ayrımı da beraberinde getirmiştir. Bu ayrım topluluk arasında sürekli olarak kendini hissettirmiştir.

Kars'a göç eden Rumların büyük kısmı çiftçi olduğundan köylere yerleştirilmişlerdir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan Rumlar, kendileri ile beraber getirdikleri keçi ırkının farklı topluluklar tarafından da yetiştirilmesini sağlamışlardır. Çiftçiliğin yanı sıra taş ustası olan Rumlar ise kentin imaret faaliyetlerinde çalışmak üzere kent merkezine yerleştirilmiştir. Ortodoks inancının yaygınlaştırılması için desteklenen Rum din adamları ise kent merkezinde olduğu gibi köylerde de etkin bir şekilde faaliyet yürütmüşlerdir. Yoğun olarak köylerde yaşayan Rumlar, kentten ayrılmadan hemen önce yaşanan siyasi gelişmelerde aktif rol oynamışlardır. Balkan Savaşları'na kadar Müslümanlar ile iyi ilişkiler kuran topluluk, onlarla kültürel etkileşim içinde bulunmuştur. Balkan Savaşları'nda Yunanistan için Rus yönetiminin desteğiyle yardım toplamışlardır. Türklerin bu duruma tepki göstermesi o güne kadar büyük oranda iyi şekilde sürdürülen ilişkileri bozmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın gergin ortamında ilişkiler iyice bozulmuştur. Bolşevik İhtilali sonrasında yaşanan siyasi boşlukta Rumların bir kısmı çete faaliyetleri yürütmüşlerdir. Kentin yeniden Osmanlı Devleti himayesine girmesi ile kentten ayrılan Rumlar, Tiflis ve Batum'a; oradan da bir kısmı Yunanistan'a göç etmiştir.

Araştırmada Rumların, Kars'ın Çarlık Rusya'nın işgal yıllarında en kalabalık topluluklardan birisi olduğu, kente göç etmeleri, sosyoekonomik durumları, siyasal gelişmeler karşısında tavırları, kentte bıraktıkları izler ve kentten ayrılmaları birinci el kaynaklar başta olmak üzere araştırma eserleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rum, Kars, Çarlık Rusya, Göç.

Abstract

In this research, the Greek population in Kars between 1878 and 1920 is discussed. Although the first Greek settlement in Kars dates back to before 1865, the intense arrival of the community began with the 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War) and the city's occupation by Tsarist Russia. Tsarist Russia settled communities loyal to itself instead of the Muslims it expelled from the city during the occupation, which lasted approximately forty years. In this context, Greeks from Anatolia and the Caucasus were immigrated to the city. The fact that the Greeks were from different geographies brought about a distinction between them. This distinction has constantly made itself felt among the community.

Since most of the Greeks who migrated to Kars were farmers, they were settled in villages. The Greeks, who were engaged in agriculture and animal husbandry, ensured that the goat breed they brought with them was bred by different communities. In addition to farming, Greeks who were stonemasons were settled in the city centre to work in the city's soup kitchen. Greek clergy, who were supported to spread the Orthodox faith, carried out activities effectively in the villages as well as in the city centre. Greeks, who lived intensively in the villages, played an active role in the political developments just before leaving the city. The community had good relations with Muslims until the Balkan Wars and had cultural interaction with them. During the Balkan Wars, they collected aid for Greece with the support of the Russian administration. The Turks' reaction to this situation disrupted the relations that had been maintained largely well until that day. In the tense environment of the First World War, relations deteriorated further. In the political vacuum after the Bolshevik Revolution, some Greeks carried out gang activities. After the city came under the protection of the Ottoman Empire again, the Greeks who left the city went to Tbilisi and Batumi; From there, some of them migrated to Greece.

In the research, the fact that the Greeks were one of the most populous communities in Kars during the occupation years of Tsarist Russia, their migration to the city, their socioeconomic situation, their attitude towards political developments, the traces they left in the city and their departure from the city were discussed within the framework of research works, especially primary sources.

Key Words: Greek (Rum), Kars, Tsarist Russia, Migration.

Giriş

Kars, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ve Avrupalı devletlerin araya girmesi sonrasında bu antlaşma şartlarının yeniden görüşüldüğü 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya'ya bırakılmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na kadar Kars, yaklaşık 40 yıl Çarlık Rusya işgalinde kalmıştır. Çarlık Rusya işgalindeki Kars'ın, idari, sosyoekonomik, demografik yapısında kapsamlı değişiklikler yapılmıştır.

Çarlık Rusya, Kars'taki demografik yapıyı kendi çıkarlarına uygun olarak değiştirmiştir. Kentteki Müslüman nüfusu göç ettirirken yerine kendisine sadık toplulukları yerleştirmiştir. Bu toplulukların büyük kısmı Kafkasya'dan gelen Slav topluluklardı. Slav toplulukların yanı sıra Kafkasya'da ve Anadolu'da yaşayan Rumlar da göç ettirilmiştir.

Kars'ta Rum nüfusu, Ruslara sadık diğer topluluklarda olduğu gibi düzenli olarak artırılmaya çalışılmıştır. Rumların büyük kısmı köylerde yaşamışlardır. Bir garnizon kenti olan Kars'ın büyük köyleri bulunmaktaydı. Her ne kadar işgal sonrasında kentten Müslüman nüfusun bir kısmı göç etse de önemli bir kısmı yaşamaya devam etmiş; boşalan yerlere Ruslar kendilerine sadık toplulukları yerleştirmiştir. Böylece köylerin birçoğunda farklı din, dil ve ırktan insanlar yaşamıştır. Rumlar yerleştiği köylerde Müslümanlar ile Balkan Savaşları'na kadar iyi geçinmişlerdir. Geldikleri bu topraklarda Rumlar, diğer topluluklar ile kültürel etkileşimde bulunmuşlardır. Bu kültürel etkileşimin izleri günümüzde kentte az da olsa görülebilmektedir. Balkan Savaşları ile başlayan bozulma yerini kısa süre sonra çatışmaya bırakmıştır. Balkan Savaşları yıllarında Yunanistan için yardım toplayan Rumlar, orduya katılmak için başvurular yapmışlardır. Rumların bu tutumu Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ile yeni bir süreç başlamış, Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'ya savaş ilan etmesi yeni bir gerginliği de beraberinde getirmişti. Ancak kısa süre sonra Bolşevik İhtilali gerçekleşmiştir. Bolşevik İhtilali sonrasında Rus yönetimi Brest Litovsk Antlaşması ile Kars'tan çekilmiştir. Kent yeniden Osmanlı Devleti himayesine girdiğinde Rumların bir kısmı kentten göç etmiştir. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı ordusu kentten ayrılırken geride kendi kaderine terk edilmiş bir Kars vardı. Bu süreçte göç eden Rumların bir kısmı geri dönmüş ve Kars'taki siyasi gelişmelerde etkin rol üstlenmişlerdir. 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ın kurtuluşu ile Rumlar kenti tamamen terk etmişlerdir.

Anadolu'daki Rum nüfus konusunda geniş bir literatür olmasına karşın Kars'taki Rum nüfus hakkında literatür son derece sınırlıdır. Kentin Çarlık Rusya işgali sürecini ele alan eserlerde bir alt başlık olarak verilen Rum nüfusu, Çarlık Rusya işgali sonrasında kente gelen Osmanlı yetkililerin anılarında da yer almıştır. Bu alanda "*Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Kinigopulos'un Anıları*" isimli eser konunun aydınlanması için son derece önemlidir. Bu eserin yanı sıra Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü nezdindeki arşivler ve yayınlar bu konuda önemli kaynaklardır. Araştırmada Kars'taki Rumlar hakkında literatürdeki açığı kapatmak için kentin tarihinde yer etmiş topluluğun kente gelişi, yaşayışları, göçleri ve izleri üzerinde durulmuştur. Birinci el kaynaklar başta olmak üzere araştırma eserleri doğrultusunda elde edilen bilgi ve bulgular üzerinde durulmaktadır. Çarlık Rusya'nın Kars'ı işgali yıllarında Rumların kentin önemli bir parçası olduğu savunulmaktadır.

1. Çarlık Rusya'nın Kars'ı İşgali ve Rumların Kente Göçleri

Kars, Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olması nedeniyle stratejik öneme sahipti. Bu nedenle tarihte birçok devletin işgaline uğramıştır. Bunlardan birisi de Kars'ın sosyal ve ekonomik yapısında kapsamlı değişiklik yapan, kente yeni bir silüet kazandıran Çarlık Rusya idi. Güney Kafkasya topraklarını işgal eden Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bu stratejik kenti almak için ilk kez 1807 yılında girişimde bulunsa da başarılı olamamıştır (Kırzioğlu, 1953, s. 547-548). 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşında, 25 Haziran 1829 tarihinde Kars, Çarlık Rusya tarafından kuşatılmış ve üç gün sonra işgal edilmişse de 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edime Barış Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı (Akşin, 2005, s. 111; Sander, 2003, s. 299; Armaoğlu, 1997, s. 183). Kars, Kırım Harbi sırasında bir kez daha Çarlık Rusya tarafından kuşatılmış ve 25 Kasım 1855 tarihinde işgal edilmiş, ancak Paris Antlaşması (30 Mart 1856) gereğince Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Kars'ın yaklaşık kırk yıllık işgal dönemi, 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-78 tarihlerinde gerçekleşen savaşta, 18 Kasım 1877'de başlamıştır. Savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda ve sonrasında bu antlaşmanın yeniden gözden geçirildiği Berlin Kongresi'nde, Osmanlı Devleti savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan ve Batum'u Çarlık Rusya'ya vermeyi kabul etmiştir (Kırzioğlu, 1953, s. 551-552).

Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında 8 Şubat 1878 tarihinde imzalanan Muahede-i Kathiye'nin 7. maddesine göre Kars, Ardahan ve Batum'da bulunan Müslüman ahalinin kentten ayrılması için üç yıllık süre tanınmıştı. Bu süre zarfında kenti terk etmeyenler Çarlık Rusya yasalarına tabi tutulacaklardı. Müslüman nüfusun bir kısmı Kars'tan ayrılmak zorunda kalmıştı. Çarlık Rusya, kentte Rus varlığını güçlendirmek için Khalkol, Dukhobor, Malakan gibi Rus köylüleri ve Anadolu ile Kafkasya'dan çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi, Asuri gibi gayrimüslim ahaliyi yerleştirdiler. Böylece üç yıl içerisinde bölgeden Fahrettin Kırzioğlu'na göre yaklaşık 120 bin, Konstandinos Kinigopulos'un anlarına göre ise 82.000 Müslüman göç etmiştir (Kırzioğlu, 1953, s. 553; Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 24). 1880 yılında Çarlık Rusya nezdindeki ilk Kars Şehbenderi İzzet Bey'in yerine atanan Mehmet Asım'ın bölgedeki halkı göç etmemeleri için ikna çabaları, Şeyhülislam'ın Fetvası ve Sultan II. Abdülhamid'in gizli fermanı ile kısmen de olsa göçün önüne geçilmişti (Gökdemir, 1989, s. 10; BOA, İ.HR./279-171152; BOA, İ.HR./281-17405). Kars'ın ileri gelenlerinden Asıboğa Köyünden Aziz Ağazade İsmail Ağa, Tiknis Köyünden Murat oğlu Derviş Ali, Oluklu Köyünden İsmail Ağa Diziuzunoğlu, Ardahan'dan Çığlakoğlu İsmail Ağa'lar, Karahamza Köyünden Yörükoğulları, Poloşoğulları göçün önüne geçilmesi için çaba sarf etmiş, Müslüman nüfus kaybını önlemeye çalışmışlardır. Tüm çabaya rağmen nüfusun bir kısmı göç etmişti. Köylerin bir kısmı tamamen boşalırken bir kısmı ise göç vermişti. Çarlık Rusya bu yerlere kendine sadık topluluklar yerleştirmişti (Erdoğan, 1998, s. 15).

Kars'a göç ettirilen topluluklardan birisi de Rumlardır. Kars'taki Rum yerleşimi, Rus işgalinin öncesine dayanmaktadır. 1865 öncesinde kentteki tabyaların inşası için Trabzon'dan Rumlar getirilmiştir. Bu insanlar daha sonra geri dönmeyerek Vezinköy'e (Ölçülü Köyü) yerleşmişlerdir. Kars'ın işgal edilmesinden hemen önce köyde 300 Rum yaşamaktaydı (Sağır, 2020, s. 2828). Rumlar, Çarlık Rusya'nın Kars'ı işgal etmesi ile Kafkaslardan ve Anadolu'dan göç ettirilmişlerdir. 1878 yılında Kars'a gelen ilk göçmenler Eleşkirt ve Pasinler Ermenilerinden sonra Gümüşhane ve Sivas Rumlarıdır (Badem, 2010, s. 59). Rusya sefaretî himayesinde yaşayan Rumların Kars'a göçü konusunda Osmanlı Devleti'nden gerekli izinlerin verilmesini istemiş, Osmanlı Devleti de göç konusunda izin vermiştir (BOA, HR.TO./291-58; BOA, HR.SYS./1231-82). Kars'ın ilk askeri valisi Tümgeneral Viktor Frankini'nin, Tümgeneral Aleksandr Vissanoviç'e verdiği 18 Şubat 1879 tarihli Kars'ın gelecekteki nüfus yapısı ve kıstasını içeren raporda, Erzurum ve Trabzon'dan 4.000 kadar

Rum ailenin gelmek istediğini, bunların çiftçilik ve zanaatkarlıkla uğraştıklarını, itaatkâr ve çalışkan bir halk olduğundan kentte önemli bir denge unsuru olacağını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Erzurum ve Trabzon'daki konsolosların Rumların göç etmesine yardım etmesi gerektiğine de yer vermiştir (Badem, 2010, s. 52-53).

Kars'taki Rum nüfusu hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. Georg Kobro, 1882 yılında Rum nüfusunu 15.105; 1911 yılında ise 50.307 olarak belirtmiştir (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 30). Candan Badem ve İlber Ortaylı, Rus arşiv belgelerine dayanarak Rum nüfusunun 1886 yılında 23.525 olduğunu ifade ederken, Badem devamında Rum nüfusunun 1897 yılında 32.593'e çıktığını ifade etmiştir (Badem, 2010, s. 84-95; Ortaylı, 1978, s. 349). Fahrettin Erdoğan ise Güneybatı Kafkas Demokratik Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanlığı sırasında Rum nüfusunu 36.172 olarak vermektedir (Erdoğan, 1998, s. 13-14). Konstandinos Kinigopulos ise 1914 yılında kentteki Rum nüfusunun 75.000'e kadar çıktığını ileri sürmektedir (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 31). Çarlık Rusya'nın 1882 ile 1914 yılları arasındaki nüfus sayımına bakıldığında Kars Vilayeti nüfusunun ve kentteki Rum nüfusunun arttığı görülmektedir. Çarlık Rusya işgali döneminde Kars Vilayeti'nde en kalabalık nüfus Türk, Ermeni, Kürt, Rum, Rus olarak sıralanmaktadır (Badem, 2010, s. 50).

Tablo 1: Kars Vilayetinde Rum Nüfusu

Yıl	Rum Nüfusu	Kars Vilayeti Toplam Nüfusu	Rum Nüfusunun Kars Vilayeti Toplam Nüfusuna oranı
1882	15.105	145.412	10,4
1883	14.923	148.688	10,0
1885	23.494	172.846	13,6
1886	23.525	173.848	13,5
1888	25.532	187.028	13,7
1890	26.550	195.866	13,6
1891	27.567	200.868	13,7
1892	28.364	203.765	13,9
1894	28.975	207.350	14,0
1895	30.267	218.496	13,9
1897	32.593	290.654	11,2
1899	34.215	240.419	14,2
1903	38.581	277.896	13,9

1910	46.085	322.189	14,3
1914	53.700	385.000	13,9

Kaynak: Badem, 2010, s. 50.

Kars'ta nüfusun hızla artması ve kente gelenlerin devam etmesi, sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle kentteki Rus yönetimi bir dizi düzenleme yapmıştır. General Frankini bu sorunların önüne geçmek için göç eden Rumları, Kağızman ve Oltu sancaklarına yerleştirmek istemişti; ancak Rumlar sınır bölgeleri yerine Rum nüfusunun yoğun olduğu Vezinköy çevresine veya Zaruşad, Taht sancağına yerleştirilme talebini ilemişlerdir. Çarlık Rusya yönetimi tarafından istek kabul edilmeyince Rumlar geri dönmüşlerdir. Rum göçmenler arasında meslekî farklılıklar bulunmaktaydı. Bazıları taş ustalığı yaparken kimisi de çiftçiydi. 1899 yılındaki istatistiklere göre yörede 31 Türk, 42 Ermeni ve 1.057 Rum taş işçisi bulunmaktaydı (Badem, 2018, s. 362). Kars'ta günümüzde varlığını korumakta olan Çarlık Rusya işgali dönemi evlerinin çoğunda Ermenice yazılar bulunmaktadır. Bu durum kent merkezinde Ermenilerin ekonomik durumunun diğer topluluklardan daha iyi olduğunu göstermektedir. Az da olsa Rumca bina yazıtları ile de karşılaşılmalıdır (Türkan, 2017, s. 44). Rumlar göç ettiklerinde tarımsal alanda araç ve gereçlerini de yanında getirdiklerinden Çarlık Rusya yönetimi bunları daha az su bulunan ve engebeli araziye sahip olan Vezinköy, Subatan, Hacihalil, Kotanlı, Karakilise, Ağçakale Vadisine, Penek, Tihris ve çevresine yerleştirmiştir. General Frankini'nin belirttiğine göre 1880 yılında Kars'a göç eden Rumların çoğu Kafkas kökenliydi (Badem, 2010, s. 74). Fahrettin Erdoğan anılarında Sarıkamış'ı anlatırken o dönemde Sarıkamış'a bağlı 150 köyden 25 tanesinin Rum köyü olduğunu ve bu Rumların Sivas'ın Kangal ve Zara ilçelerinden geldiğini belirtmiştir (Erdoğan, 1998, s. 13-14). Konstandinos Kinigopulos anılarında Kars'a göç eden Rumların menşei hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Bezirgan-Geçit köyünün sakinleri atalarımız koloni veya göçebe şeklinde yaşıyorlardı ve Kırım Savaşı'ndan sonra Trabzon'un Gümüşhane vilayetinin Kialandon ve Konak köylerinden 1862 senesinde göçerek ilk başta, Kuzey Kafkasya'nın Gürcistan'ın, Tiflis'in Gori bölgesinde yer alan aşağı ve yukarı Sopeli isimli küçük köylerine yerleşmişlerdir. Yukarıda bahsi geçen aşağı ve yukarı Sopeli'de her birinde 15 ev olmak üzere toplamda 30 aile yaşıyordu. Orada katırcı, mal taşıyan olarak yaşıyorlardı... 1877-1878 yılları arasında meydana gelen Rus-Osmanlı Savaşı Tiflis ilinin Gori bölgesinde yaşayan Sopeli 30 Rum aile için yeni ufuklar açmıştır. Ruslar tarafından alınan Kars bölgesine göç etmeye karar verdiler. Böylece 1879 senesinde Türk sakinlerin Osmanlı topraklarına kaçmasından sonra Kars ilinin Soğanlı bölgesinin Bezirgan-Geçit'e ilk önce Gürcistan'ın Tiflis ilinin Gori bölgesinde olan 30 Sopeli ailesi yerleşmişlerdir. Bunlar kendilerine, Gürcistan'dan gelen göçebeler anlamına gelen 'Kartoliler' adını takmışlardır. Çünkü Gürcü dilinde Gürcistan 'Kartveli' denilmektedir ve Rumlar bu kelimeyi Rumcaya çevirerek 'Kartoliler' kelimesini üretmişlerdir. Bunu da Trabzon vilayetinin Gümüşhane bölgesinden gelen diğer 14 aileden ayırt edilmek için yapmışlardı.” (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 26-27).

Anadolu'dan ve Kafkasya'dan gelen Rumlar, Rus yönetimine sadık olmuşlardır. Rum papazları, Rus yönetimi tarafından Ortodoksluğu yaymaları için teşvik edilmiştir. Yıllık 500 rubleye varan tahsisat ile papazlar ve keşişler sadece kentte değil Kafkasya'da da dini propaganda yapmışlardı (Yosuntaş, 2021, s. 75-76). Kars'taki Rumlar Yunanca yerine Türkçe ve Rusça konuşmaktaydılar. Milli bilinç dini kimlik üzerinden şekillenmişti. Bu durum 1905 yılında değişmeye başlamıştır. Kars'taki Rumlar bu yıldan itibaren örgütlenmeye

başlamışlardır. Yunan konsoloslarının da etkisiyle eğitimde milli bilincin uyanması için adımlar atılırken, kilise özerkliğini savunmuşlardı (Perchanidou, 2018, s. 6).

Kars'ta Rum örgütlenmeleri yavaş yavaş ortaya çıkmasına karşın Müslüman komşuları ile genel olarak uyum içinde yaşamaktaydılar. Bu uyum Balkan Savaşları'na kadar devam etmiştir. Balkan Savaşları ile kente başka bir hava hâkim olmuştur. Yunan yanlısı Rumlar, Balkan Savaşları ile heyecanlanmıştı. Yunan ordusuna katılmak için birçok Rum başvuru yapmış, ancak bunların küçük bir kısmı savaşa katılabilmemiş, ihtiyaç olmadığı belirtilerek gönüllülerin büyük kısmı geri gönderilmişti. Bir yandan da Yunan ordusu için yardım kampanyaları düzenlenmişti. Rumların bu tutumları kentteki Kürtleri ve Türkleri rahatsız etmişti. O güne kadar sürdürülen uyum bozulmuştu. Topluluklar arası sözlü atışmalar sık sık yaşanmıştı. Yardımlar nedeniyle Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Kars'taki Rumlara teşekkür mektupları göndermiştir. Bu mektuplar Pazar ayinlerinde kilisede okunmuştur. Mektupların okunması sırasında yaşananları Kinigopulos anılarında şöyle anlatmaktadır:

“Kilisedeki insanlar yaşlı gözlerle yazılanları dinliyordu ve Yunanistan'ın canlı sesinin, buldukları bu uzak yere kadar varabildiği ve Yunanistan'ın zaferi için sevinçlerini apaçık belli ediyorlardı. Halk şairleri ise, Yunan halk maneviyatının sıcaklığını, Yunanistan için ulusal nabızlarını ve silahlarının zaferini anlatan kabataslak beyitler kaleme almışlardı ve bu dörtlükleri kemençe ve diğer müzik aletleri ve dans eşliğinde çalıp söylüyorlardı. Bugüne kadar hatırladığım bir beyti aşağıda bulacaksınız. Dört krallık/Yunanistan ve Sırbistan/Bağımsızlık için savaşı başlattılar.” (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 99).

Balkan Savaşları sürecinde Rumların çabalarına Ermeniler de destek vermekteydi. Bu yardımlar (nakdi yardımlar) kenti ziyaret eden Yunan yetkililere teslim edilmişti. Çarlık Rusya'nın desteklediği ve kolaylık sağladığı yardımlar karşısında Müslümanlar da Osmanlı Devleti için yardım toplamıştı (Erdoğan, 1998, s. 50-51). Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile kentteki Rumlar bu kez Çarlık Rusya'nın seferberlik emri sonrasında Kafkas Cephesindeki Rus ordusuna katılmıştı. Bir yandan da Yunan donanması için para toplamışlardır (BOA, HR.SFR.1.../173-33). Çarlık Rusya ordusuna katılan Kars'taki Rumların bir kısmı Osmanlı Devleti'ne esir düşmüşlerdi (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995a, s. 18). Bu esirlerden bir kısmının bilerek esir düştüğü ve bu sırada öğrendiği bilgileri Ruslara iletildiği anlaşılmaktadır (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995b, s. 51).

Rumlar milliyetçilik fikri karşısında ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısım milli duygulara kapılırken, diğer kısım da milli duyguların aksine var olan düzene bağlı kalmışlardı. Kırsal kesimde yaşayanlar genellikle var olan düzene bağlı kalmayı seçerken; meslek sahipleri ve aydınlar milli duygularına kapılmışlardı (Augustinos, 1997, s. 326) Rum milli duygularını besleyen temel unsur Pontus meselesiydi. Pontus meselesinin politik bir mesele halini alması Doğu Sorunu'nun (Şark Meselesi) son safhasında gerçekleşmiştir. Berlin Konferansı'nda ortaya konulan Pontus meselesi, temelinde ayrıştırma ve parçalama siyasetinin bir parçası olarak yeni bir uydu devleti kurulmasını amaçlamaktaydı (Bilgiç, 2011, s. 2; Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. V).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kars'ta meydana gelen siyasi boşluk beraberinde çetecilik faaliyetlerini de getirmiştir. Karadeniz sahillerinde kurulması planlanan Pontus Devleti için ilk olarak Kars, Ardahan ve Batum'da bulunan Rum nüfusun Karadeniz sahillerine göç ettirilmesi planlanmıştır. Bu nedenle Yunanistan'dan gelen bazı görevliler bölgede faaliyet yürütmüşlerdi. Bazı aileler göç etmişlerse de geri dönmüşlerdi. Yetkililer bir yandan da Osmanlı Devleti'nde yaşayan zengin Rumlar ile irtibat kurarak onları da Yunanistan'a göç etmeleri konusunda ikna etmeye çalışmışlardı (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 83; BOA,

HR.SFR.1.../183-14; BOA, Y.EE..KP./7-664). Bu planın başarılı olmaması ve Kars, Ardahan ve Batum civarında Hristiyan nüfusun sayı olarak azalması neticesinde Trabzon'da bulunan Rum ve Ermeni aileler Kars ve civarına geri dönmüşlerdi (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 118). Yine bölgede sürekli değişiklikler meydana geldiğinden planlar da değişmekteydi. 6 Şubat 1920 tarihinde gönderilen bir telgrafa göre, Sohum, Kars ve civarında 200.000 Rum'un Bolşevik bahanesiyle Osmanlı Devleti topraklarının Karadeniz sahillerine göç etmesi için Venizelos tarafından İttifak Devletleri'ne bildirilmişti. Pontus meselesini gündemde tutmak ve bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek için gerekli birimler uyarılmıştı (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 185). Pontus meselesinin görüşüldüğü Paris Barış Konferansı'nın 10 Mart 1920 tarihli görüşmesine katılan Pontus delegasyonu hazırladığı konuşmada, Güney Rusya ve Kafkaslarda yaklaşık olarak çeyrek milyon Rum nüfusunun bölgeye göç etmek için beklediklerini iletmiştir (The Pontus Delegation, 1920).

Kars, Ardahan ve Batum'da bulunan Rumları, Pontus meselesine çekmek için Trabzon Metropolitisi Hrisantos, Venizelos'un desteğiyle Kafkaslara gezi düzenlemiştir. Gezi sırasında bölgenin önde gelen aileleri ile görüşerek Pontus fikri ve emelleri için destek istemiştir. Kars'a da gelen Hrisantos, burada bulunan Rum ve Ermenilerle görüşerek Pontus fikrini aşılama çalışmıştır. Karadeniz'de sözde Pontus Cumhuriyeti'nin varlığını göstermek için bölgede yaşayan Rumlara seyahat belgeleri verilmiştir. Böylece Rumlar İngiltere işgal bölgelerinde serbest seyahat edebilmekteydi. Kars ve civarında bulunan Rumların bu belgeleri kullandıkları tespit edilmişti (Genelkurmay Başkanlığı, 2009, s. 150-152).

Çarlık Rusya'da yaşanan gelişmeler ve Bolşevik İhtilali'nin ayak seslerinin duyulması ile Kars'taki Rumlar da örgütlenmişlerdi. Bu örgütlenme siyasi bir yapıya dönüşmüştü. Eylül 1917 tarihinde yapılan Kars Şehir Meclisi seçimlerinde %3 oy alan Rum Demokratik Bloku, toplamda 60 üyeli mecliste 2 üye ile temsil edilmişti (Badem, 2021, s. 51). Haziran 1917'den Nisan 1918'e kadar geçen sürede kurulan Kars Halk Hükümetleri sürecinde siyasi olarak var olan Rumlar aynı zamanda askerî açıdan da teşkilatlanmış ve bir Rum alayı oluşturulmuştu (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 99).

2. Osmanlı Devleti İdaresinde Kars Rumları

Çarlık Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali, Kars içinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Siyasi boşlukta Kars'taki topluluklar kendi geleceğini oluşturmaya çalışmışlardı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) ile yaklaşık kırk yıldır süren işgal resmen sona ermişti. Kentin geleceği için plebisit (halkoylaması) yapılmıştı. Kars'ın plebisit sonrasında Osmanlı Devleti'ne katılma kararı ve ilgili evraklar Abdülhalık Bey tarafından İstanbul'a gönderilmişti. Kars'ın Osmanlı Devleti'ne katılması hususunda Elviye-i Selaseyi temsilen İstanbul'a, Sultan başta olmak üzere birçok yetkili tarafından kabul edilecek 16 kişilik bir heyet gönderilmişti. Bu heyetin arasında Rum temsilci Murat Bunyatof da bulunmaktaydı (BOA, DH.İ.UM/20-13; Kırzioğlu, 1984, s. 125). Kars'taki durumu incelemek için Ahmet Refik Altınay başkanlığında bir grup Avrupalı gazeteci, içinde Kars'ın da yer aldığı Doğu kentlerini ziyaret etmişlerdir. Ermeni mezaliminin izlerini gören Altınay, Rumlar hakkında da bilgi vermektedir. Sarıkamış'tan Kars'a kadar birçok Rum köyü olduğunu belirten Altınay, buradaki Rumların Rusça konuştuklarına ve Rus kıyafetleri giydiklerine, Rumcalarının da gayet kaba olduğuna yer vermektedir. Kentin asayişini sağlamak için Rumlardan müteşekkil bir muhafaza birliği oluşturulmuş, bu birlik Osmanlı Devleti ordusunun kente girmesi ile lağvedilmiştir (Altınay, 1998, s. 92).

Sultan Vahdettin'in 15 Ağustos 1918 tarihli fermanıyla Kars, Osmanlı Devleti'ne katılmış oldu. Kars'ın işgal sonrası durumunu belirlemek ve yeniden yapılandırmak için Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalık Bey başkanlığındaki bir heyet bölgede incelemeler yaparak rapor hazırlamışlardı. Raporda Kars'ta

yaşayan Rumlara da yer verilmişti. Abdülhalık Bey, Ardahan Livasında 20 Rum köyünün olduğunu, bu köylülerin 93 Harbi sırasında Gümüşhane'den geldiğini ve Türkçe konuşan sakin köylüler olduğunu belirtmiştir (Öğün, 2004, s. 129).

Brest Litovsk Antlaşması ile Rus birliklerinin Kars'tan çekilmesi kentte siyasi boşluğa neden olmuştu. Bu siyasi boşlukta Ermeni çetelerinin yanı sıra Rum çeteleri de siyasi boşluktan faydalanarak Müslümanlara saldırmışlardı. Osmanlı ordusunun Kars'a gelmesine kadar mezalim devam etmiştir (Ural, 2011, s. 653-654). Fahrettin Erdoğan'ın 25 Nisan 1918 tarihinde ordu komutanı Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği mektupta, Rum Ortodoks Kilisesi'ndeki ay yıldız üzerindeki haçın alta getirilmesini ve bunun muhafaza edilmesini istemiştir (Erdoğan, 1998, s. 209).

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile kentin kaderi yeniden şekillenmişti. Ateşkes antlaşmasına zemin hazırlamak için Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 21 Ekim 1918'de yayınladığı emirle Şark Orduları Grubu, Başmenzil Müfettişliği ve Birinci Kafkas Kolordusu Karargâhları lağvedilerek personelin İstanbul'a dönmelerini istemiştir. İran ve Kafkasya'da bulunan ordular hakkında düzenleme yapmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin üç sancağı ilgilendiren maddeleri gereğince Osmanlı ordusu 1914 sınırlarının batısına çekilmişti (Bakan, 2008, s. 737). Böylece Kars bir kez daha kendi başına kalmıştı. Çarlık Rusya'nın çekilmesi ile ortaya çıkan asayişsizlik yeniden ortaya çıkmıştır. Kars'ta yaşayan topluluklardan bir kısmı bu karmaşa nedeniyle göç etmiş, geride kalanlar için yeni bir dönem başlamıştı. Kars'ta bulunan Ermeniler, emellerine ulaşmak için Rumlarla ittifak yapma çabasına girmiştir. Karadeniz'de Ermeniler ile Rumlar arasında kurulan ittifakın bir benzeri Kars'ta oluşturulmaya çalışılmıştı (Genelkurmay Başkanlığı, 2005; Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008).

Rumların bölgedeki faaliyetlerinden sorumlu olan Albay Palemarchakis'in belirttiğine göre bu ittifak ilk başlarda pek istenildiği gibi gitmemişti. Ancak Albay Palemarchakis, yoğun çabalar neticesinde ittifakın başarıya ulaştığını 24 Eylül 1919 tarihinde Yunanistan Dışişleri Bakanlığına bir rapor olarak bildirmişti. Albay Palemarchakis, Kars'taki Rumların Ermenilerden nefret ettiğini, Türklere daha yakın olduklarını ifade etmiştir. Ancak kendisi bu durumu ortadan kaldırmak için yoğun çaba göstermiş ve netice almıştır. Rum-Ermeni ittifak çabası Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcisi Amiral Mark L. Bristol'un de dikkatini çekmişti. Bristol hazırladığı raporda ittifaka dikkat çekmişti. Bristol'e göre büyük umutlar bağlanan ittifakın hayata geçirilmesi son derece zordu. Ancak Yunanistan'ın Tiflis'teki siyasi işler sorumlusu Stavridakis'in, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Kars'taki Rumlarla Ermeniler arasındaki görüşmelere değinerek, ittifak açısından gelinen noktadan memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. General Anasis de Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf göndermiş ve Kars'taki Rumlar ile Ermeniler arasında ittifakın sağlıklı bir şekilde kurulduğunu ve bu durumdan duyduğu memnuniyeti bildirmişti. General Anasis, güvenilir olmayan istatistiklere dayandırarak Kars'taki Rum nüfusunu 30-35.000 olarak vermiş, Kürtlerin saldırıları karşısında siyahlı grupların organize edildiğini ifade etmiştir. Amiral Bristol'un belirttiğine göre, Albay Palemarchakis 6 Kasım 1919 tarihinde Yunan Dışişleri Bakanlığı'na Kars Rumlarının endişelerini gidermek için yürüttüğü çalışmaları içeren bir dosya göndermişti. Palemarchakis, dosyada; Kars Rumlarını Karadeniz Bölgesinde askeri amaçla kullanmak isteyen Yunan Hükümeti'nin bu politikası uyarınca topluluğun kentten göç etmemesi için yoğun çaba gösterdiğini belirtmiştir. Ancak kentteki Rumlar silahaltına alınsa da ciddi bir yardım sağlanamadığı sürece başarılı bir sonuç elde edilemeyeceğini ifade etmiştir. Palemarchakis'in faaliyetleri Ermenistan Rum Konseyi Başkanı Manoussou'nun hazırladığı raporda da yer bulmuştu. Kars'taki Rumlarla ilgili Yunanistan

Sosyal Yardım Bakanlığı'ndan Kopzantzakis'in 10 Kasım 1919'da Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Kars'taki Rumların Türkçe ve Rusça konuştuklarını, gelenek ve göreneklerinin Ruslaştığını belirtmiştir. Bu nedenle kentteki Rumların Karadeniz Bölgesi'ne yerleştirilmesi politikası karşısında endişelerini ifade etmiştir. (Okur, 2011, s. 18).

Yunanlılar tarafından son derece gizli tutulan Kars ve civarında askeri yapılanma planı kısa süre sonra İngilizlere iletildi. İngilizlerin desteğini almadan böylesine bir yapılanma gerçekleştirmek imkânsızdı. Planın sağlıklı bir şekilde uygulanması ve askeri sevkiyatın dikkat çekmemesi için Kars'ta ve Batum'da birer Kızılhaç şubesinin oluşturulmasına karar verilmişti (Okur, 2011, s. 20-21). Kars'ta yaşanan Ermeni zulmüne bazı Rumlar da destek vermiştir. Bunun yanı sıra kimi Rumlar da Müslümanlara yardım etmiş, onların zulümden kaçmasını sağlamışlardı (Solmaz, 1995).

Bu siyasi boşlukta Kars'ta milli teşkilatlanma oluşturulmuştu. Osmanlı Devleti 9. Ordu Komutanı Yakub Şevki Paşa, Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey ve Piroğlu Fahrettin Bey, 5 Kasım 1918 tarihinde Kars İslam Şurası isimli millî bir hükümet kurmuştu. (Gökdemir, 1989, s. 65). Kars İslam Şurası, Birinci Kars Kongresi olarak adlandırılan ilk toplantısını 14 Kasım 1918 tarihinde yapmıştı. Kongrede Piroğlu Fahrettin Bey'in başkanlığında sekiz kişilik bir heyet oluşturulmuştur. Heyet üyeleri arasında Rum üye İstefan Vafyettin de bulunmaktaydı (TBMM, 1993, s. 23). Hükümet, Wilson İlkelerinin 12. maddesinde belirtilen hakları temel almış ve kısa zamanda halktan da destek alarak teşkilatlanmıştır (Dayı, 1997, s. 91). Dr. Esat Bey başkanlığında 17-18 Ocak gecesi toplanan kongrede, Merkez Kars olmak üzere Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Millîyesini kurulmuştu. Kongrede 18 maddelik Anayasa kabul edilmiş, hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilirken Maarif Nazırlığına Rumlardan Mihail Andreyanat, Posta ve Telgraf müdürlüğüne Arlof getirilmişti. Kongreye Kars ve civarında bulunan gayrimüslim nüfusu da ilgi göstermişti. Rus kökenli Matvey Radjinski şûra üyesi olarak katılırken, Pavlo Çamuşev Rum Şura üyesi, İstefan Vafyettin Rum Şura üyesi ve Sosyal Yardım Bakanı olarak katılmış ve görev almışlardı. Maarif Mümessili görevine ise Kayserili Rum Öğretmen Ksenofon Andreyanof getirilmişti (Gökdemir, 1989, s. 90; Kırzioğlu, 1953, s. 557).

İngilizler İstanbul'u işgal ederek (16 Mart 1920) Parlamento'nun basılması ve bazı mebusların Malta'ya sürgün edilmesinin provasını Kars'ta yapmıştı. General Thomson komutasındaki İngiliz Alayı Mondros Mütarekesini bahane ederek 12 Nisan 1919 tarihinde Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu basarak 11 yönetici ve 1 mebusu Malta'ya sürgüne göndermişlerdi. Sürgüne gönderilenler arasında (2714 Sürgün Numaralı) Rum Mebus Pavlo Çamuşev (Jamusev) ve (2726 Sürgün Numaralı) Sosyal Yardım Bakanı İstefan Vafyettin (Vafiades Stefan- Stefanos Vafiadis) de vardı. (Şimşir, 1976, s. 125-127; Gökdemir, 1989, s. 157). Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'ne 13 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından son verilmesi üzerine kurulan geçici Şûra, altı Müslüman, bir Rus ve bir Rum temsilciden meydana gelmişti (Gökdemir, 1989, s. 160). Osmanlı Mebusan Meclisi üyeleri ile Malta'ya sürgün edilen Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Parlamentosu üyeleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Anılar genellikle Osmanlı Mebusan Meclisi üyeleri tarafından kaleme alınmış, muhtemeldir ki tanımadıklarından dolayı bu isimlere yer vermemişlerdir. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Fahrettin Bey baskın sırasında Erzurum'da bulunmasından dolayı sürgün edilmekten kurtulmuştu. Malta'ya sürgün edilenlerin Fahrettin Bey'e gönderdikleri mektuplar onların Malta'da yaşadıklarını en iyi aktaran kaynaklar arasındadır. Bu mektuplardan birisi de Sosyal Yardım Bakanı İstefan Vafyettin'e aittir. Kadioğlu Arslan Bey'in Ermeniler tarafından katledilmesine çok üzülen Vafyettin, 17 Mart 1920 tarihinde Fahrettin Bey'e mektup göndermiştir. Vafyettin mektup adresini Kars'tan giden diğer Malta sürgünlerinin de yer aldığı Polvariste Apartmanı olarak vermiştir:

“*Muhterem efendim,*

Almış olduğumuz mektupta yeğeniniz Ahmed ve Arslan Beğlerin suret-i şehadetini kemal-i teessürle öğrendim. Derece-i teessürümü size anlatmak müşkildir. Fakat ne yapalım? Takdir-i ilahi böyle emir ediyor. Bugün dünyada gördüğümüz bütün mahlûkat, hayvanat değil hatta nebata bile fenaya mahkûmdurlar. Bu kâinata ezeli olan; yalnız bütün dünyayı halk eden Allah'dır. Ve biz de onun kuluyuz. Mademki O kendisi bütün insanları ölüme mahkûm etmiştir; demek ki bu dünyada baki kalmayacağız. Buna müteessir olmak Cenab-ı Hakk'ın emr-i ilahisine itaat etmemiş demek oluruz ki bu da bizim için kendisine karşı bir isyandır. Emr-i İlahi'ye karşı muti ve sabır olmaktan başka elden bir şey gelmez. Bunları size yazmak, her ne kadar fazla ise de belki teessür dolayısıyla unuttuğumuz bazı şeyleri hatırlatmak ve teessürün hiçbir faydesi olmadığını arz etmektir. Çünkü teessürle veya ağlama ile gidenin geri geleceği şimdîye kadar vaki olmamıştır. Bizim için onların ruh-ı pürnurlarına fatiha (ile-çizik) okumak ve günahlarının afv edilmesini Cenab-ı Hakk'tan temenni etmektir. Cenab-ı Hak baki kalan sizlere tul-i ömürler ve murhumları afv-ı mağfiret eyleye. Amin.

Biz onbir arkadaş hep burada sıhhat ve selametdeyiz. Cümlesi arz-ı ihtiramla beyan-ı taziyet ederler. Kağızman'da bulunan bütün büyük beğlerin ellerinden ve küçük beğlerin gözlerinden öperim. Bu mektubun cevabını (İstefan Efendi) göndermenizi rica ederim. Ali Efendi'ye ayrıca mahsus selam ederim.” (Saylan, 2004, s. 288-289).

İstefan Vafyettin ile Pavlo Çamuşev, Malta'ya sürgün edildikten bir yıl sonra İngiliz makamlarına başvurarak serbest kalmışlardı. Artık Kars'a dönmeyen iki isim Yunanistan'a gitmişler ve Göle ile Sarıkamış köylerinde bulunan ailelerini de daha sonra yanlarına aldirmışlardı (Kırzioğlu, 1984, s. 140).

3. Kars Rumlarının Sosyal, Ekonomik, Dini ve Kültürel Yapıları

Kars'ın işgal yıllarında kentte muhtelif milletlere mensup bir nüfus yapısı hâkimdi. 1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre Kars'ta 31 adet dil konuşulmaktaydı (Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897). Bu çok yapıli hayat, kenti ziyaret eden İngiliz seyyah Henry Finnis Blosser Lynch'in de dikkatini çekmiştir. Her ne kadar Lynch kentteki Rumlar hakkında çok bilgi vermese de Türklerin ve Rumların beraber yaşadığı Subatan köyünü ziyaret etmiş ve dönemin sembolik fotoğraflarından olan köydeki bir Rum kızının fotoğrafını çekmiştir. Fotoğrafta yer alan yerel kıyafetler ve ayak yalın Rum kızı, aynı zamanda o dönemde Rum kadınlarının nasıl giyindiğini göstermektedir (Lynch, 1901, s. 331).

Kars zorlu iklimine karşın verimli topraklara sahiptir. Ancak kentin savaşlar neticesinde siyasi istikrarsızlığı üretime büyük zarar vermiş, yaşanan göçler ile toprakların büyük kısmı boş kalmıştı. İngiliz Konsolos W. R. Holmes'in 1846 tarihinde hazırladığı raporda Kars'taki tarıma dikkat çekmiştir. Tarımın zayıf olmasına karşın hayvancılığın gelişmiş olduğuna değinen Holmes, Doğu Kırmızı inek cinsinin yetiştirildiğine yer vermiştir. Bu inek cinsi daha sonra Malakan ya da Zavot ineği olarak adlandırılmıştır. Ünlü yazar Aleksandra Puşkin 1829 yılında Kars'a geldiğinde bu zengin arazilerin savaşlar nedeniyle terk edildiğini belirtmektedir (Ersoy, 1964, s. 238-249; Boy, 2017, s. 417-434).

Çarlık Rusya işgali öncesinde olduğu gibi sonrasında da Kars, sınır garnizon kenti olarak varlığını devam ettirmiştir. Bunun yanı sıra tarım ve hayvancılık günümüzde olduğu gibi son derece önemliydi. Verimli toprakları tarım ve hayvancılığa uygundu. Bu nedenle kente yerleştirilen topluluklardan birçoğu tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktaydı. Rumlar da 1897 nüfus sayımında meslek kolları bakımından birçok meslek

kolunda yer alsa da en çok tarım ve hayvancılık ile uğraşmışlardı. Tarım ve hayvancılıktan sonra en çok inşaat ve tamir işleri yapmışlardır (Badem, 2010, s. 172-173). Çarlık Rusya, Malakanlar ve Dukhoborlar gibi toplulukları Kars merkezine yakın verimli topraklara yerleştirmişlerdi. Böylece tarımsal üretimin artması planlanmıştı (Kıyanç, 2014, s. 30; Akça ve Kıyanç, 2017, s. 26; Kırzioğlu, 1953, s. 553). Ancak Rumlarda bu durum pek gözlenmemiştir. Rum köyleri incelendiğinde son derece dağınık olduğu görülmektedir. Bu köylerin bir kısmı verimli topraklar üzerine kurulsa da bir kısmı dağlık ya da engebeli arazi üzerinde yer almaktadır.

Rumlar Kars'a Angora (Ankara) keçilerini de getirmişlerdi. Angora keçileri ile yerli keçi ırklarını çiftleştirme deneyleri yapmışlardı. Angora keçilerini Malakanlara satan Rumlar, böylece bu ırkın bölgede yaygınlaşmasını sağlamışlardır (Boy, 2017, s. 423). Filiki adı verilen ipeksi, yumuşak ve uzun yüne sahip olmaları nedeniyle bu keçileri Rumlar, Filikia olarak adlandırmışlardı. Filiki yünü Kars'ın uzun ve sert kış ayları için kazak ve eldiven gibi giyecek yapımında kullanılmaktaydı (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 83).

Rumlar, Kars'taki diğer topluluklar gibi kılıçığı olmayan kırık, kırmızı ve beyaz, üç çeşit buğdayın yanı sıra arpa, patates, sarımsak, soğan, pancar, havuç, lahana, turp vs. ekimi yapmaktaydı. Bu ürünler un ve bulgur gibi besinlerin yanı sıra hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı. Konstandinos Kinigopulos anılarında (günümüzde kullanılmakta olan) Kars'ta "taya" adı verilen ot topluluklarını yaptıklarını, havyan gübrelere de ısınmada kullanılmak için "kalak" adı verilen kale surlarına benzeyen şekilde istiflendiğini anlatmaktadır. Isınma için kullanılan tezekerin külleri ise bahar aylarında tarlalara serpilirdi. Kars'ta günümüzde halen bu uygulama devam etmektedir. Rumlar, süt, çökelek, yoğurt, kefir, süzme yoğurt, tereyağı ve fuhniar denilen küflü peynir gibi hayvansal ürünler üretmişlerdir. Kars'ta o dönemde de üretilen peynirlerin dünyaca ünlü peynirlerle aynı kategoride olduğuna Kinigopulos anılarında yer vermektedir (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 95-97).

Konstandinos Kinigopulos'un anılarından anlaşıldığı üzere Kars'a gelen Rumlar göç ettikleri toprakların kültürlerini de taşımışlardı. Günümüzde Kars'ta görülen kültürel unsurlar ve yemekler, Rumlar tarafından da benimsenmişti. Eğlencelerinde kemençenin yanı sıra davul ve zurna da yer almıştır. Kars halk oyunları Rumlar tarafından da oynanmaktaydı. Erişte ve haşıl yemeklerinin yanı sıra Rusların meşhur borç çorbası Rum mutfağında yer almıştır (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 93-95).

Raporlara göre Rumlar uyumlu bir davranış sergilemişlerdi. Çarlık Rusya gayrimüslim halkın Müslüman köylerinde azınlık olarak kalmamalarına dikkat etse de hareketli bir nüfus ve göçlerin sürekliliği nedeniyle kimi köylerde bu durum korunamamıştı. Çarlık Rusya'nın Kars'ı işgal etmesi sonrasında Müslüman nüfustan Batıya göç edenlerden bir kısmı geri dönmüştür. Subatan Köyü sakinlerinin 1885 tarihli dilekçesinde köyde yaşayan Türklerle arazi üzerine yaşanan tartışmalar olduğu ifade edilmiştir (Badem, 2010, s. 92). Nitekim Kars'ta yaşayan Rumlar, Malakanlar ve Dukhoborlarla beraber Müslüman halkla iyi ilişkiler kurmuşlardı. Yukarıda ifade edildiği üzere Balkan Savaşları ile topluluklar arasındaki ilişkilerde gergin bir döneme girilse de diğer topluluklarla etkileşim devam etmiştir (Serbest ve Demirci, 2007, s. 2730-2731).

Kars'ta yaşayan Rumlar arasında Anadolu'dan ve Kafkaslardan göç edenler arasında toplumsal yaşam ve dil yönünden farklılıklar bulunmaktaydı. Bu farklılık ayinlerde bile kendini göstermiştir. Dini ayinlerde Rusça konuşulmasından ötürü Rumlar, ayini anlamadıklarını belirterek kentteki Rus yönetimine başvuru yaparak bir Rum kilisesinin yapılmasını talep etmişlerdi. Fakat bu ayrışma en fazla kendini eğitimde göstermiştir. Rumların tüm çabalarına rağmen yeterli okulun bulunamaması ve maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle eğitim faaliyetlerini tam anlamıyla gerçekleştirememişlerdir. Devlet okullarına gidenlerin yaklaşık üç katı dini okullara gönderilmişlerdi (Badem, 2010, s. 270-271). 1919 yılındaki istatistiklere göre Rumların 78

okul ve 123 öğretmeni bulunmaktaydı (Sağır, 2020, s. 2825). Bu okulların giderleri için ahalinin kendi aralarında topladıkları paralar, bağışlar ve taşınmazların (otlakların) kiralari kullanılmaktaydı. Öğretmenler ise okullardaki başarılı öğrenciler arasından seçilmekteydi. Bunun yanı sıra Trabzon ve Gümüşhane gibi kentlerden de öğretmenler Kars'ta görev yapmışlardı (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 85-86). Kars'ta yaşayan Rumlar, Rusça ve Türkçe konuşmaktaydılar. Kendilerine has dilleri ise Yunancadan farklıydı. Bu, Yunanistan'a göç ettikten sonra oradaki insanlar ile anlaşmalarında büyük soruna neden olmuştur (Skopeteas, 2014).

Kars'taki Rumlar Ortodoks Hıristiyanlardır. Kentteki Rum kiliseleri Tiflis Rus Piskoposluğuna bağlıydılar (Sağır, 2021, s. 332). Kars'ta Rumlara ait 67 kilise bulunmaktaydı ve tüm kiliselerde din adamı vardı (Sağır, 2020, s. 2825). Kars'taki ilk Rum kilisesi, Kars tabyalarının inşası için Trabzon'dan getirilen ve Vezinköy'e yerleşen Rumlarn bu köyde yaptıkları Vezinköy Peygamber Elias Şapeli'dir. Günümüze nispeten iyi durumda gelen şapelin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, muhtemelen 1872 öncesinde inşa edilmiştir (Sağır, 2020). Kentteki Rum kiliselerinin bir kısmı yeni inşa edilmişken bir kısmı da camiden çevrilmiştir. Havariler (Sürp Arakelots) Kilisesi olarak da bilinen Kümbet Cami, Ruslar tarafından Rum Ortodoks Kilisesi'ne çevrilmişti. 1890 yılında Ruslar tarafından yan tarafına bir çan kulesi yapılmış, bu çan kulesi günümüze ulaşamamıştır. Kentteki ilk Rum kilisesi olma özelliğini taşıyan eser, aynı zamanda Ruslar tarafından yapılan törenlere de ev sahipliği yapmaktaydı. (BOA, HR.UHM./332-25). Rumlarn Kars'ta kilise olarak en bilineni günümüzde Merkez Cami'nin yerinde bulunan Ayios Yorgis (Aziz Jorj) Rum Kilisesidir. Kilisenin yapımı (1878?) için kentin yönetimi tarafından bütçe ayrılmıştır (Badem, 2010, s. 285) Kilise 1957 tarihinde yıkılarak yerine Merkez Cami yapılmıştır. Yine bir başka Rum Kilisesi de günümüzdeki Beşik Cami yerindeki Kabun-Kab Kilisesi'dir. Bu kilise 1044-1064 yıllarındaki Bizans işgali döneminde yapılmıştır. Bazilika mimarisi ile yapılan eser, 1579'da camiye çevrilse de 1882 yılında tekrar kiliseye çevrilmişti. 1918-1935 arasında Cami olarak kullanılsa da zamanla terk edilmiştir (Denisenko, 2011, s. 130).

Kars'taki zengin kültürel ortamda ünlü Rumlar da yetişmiştir. Araştırmada George Ivanovic Gurdjieff ile Lev (Leonid) Georgiyeviç Samarjidi'ye yer verilmektedir. Ünlü yazar ve düşünür George Ivanovich Gurdjieff, Gümrü kentinde dünyaya gelmiş, çocukluğu Kars'ta geçmişti. Babası Rum, annesi de Ermeni asıllı olan Gurdjieff kentin yapısından ve kültürel zenginliğinden beslenmiştir. Kars'taki Rum okulunda başladığı eğitim hayatına daha sonra Rus Devlet okulunda devam etmiştir. "*Meeting with Remarkable Men*" isimli ünlü eserinin hemen başında Kars'ta yaşadığı günleri ve kendisini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır (Gurdjieff, 2002). Bir diğer isim olan Lev (Leonid) Georgiyeviç Samarjidi 16 Ağustos 1917 tarihinde Kars'ın Oluklu köyünde dünyaya gelmiştir. 1924-1932 yılları arasında Stravropol'da, 1932-1936 yılları arasında ise Rostov Endüstri Teknik Okulu'nda eğitim almıştır. Çalışma hayatının yanı sıra tiyatro ile de ilgilenen Samarjidi, Magnitogorsk tiyatrosunda üne kavuşmuştur. 60 yıllık tiyatro hayatında yaklaşık 100 rolde oynayan Samarjidi 18 Ağustos 2001 tarihinde hayatını kaybetmiştir (Konak, 2020, s. 31-32).

4. Rumlarn Kars'tan Ayrılmaları

Kars'taki Rumlar 1918 yılı ocak ayının hemen başında geleceklerini şekillendirmek için üç gün süren bir toplantı yapmışlardı. Çarlık Rusya'nın çekilmesi sonrasında kentin yeniden Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi karşısında kaderlerinin nasıl olacağını ele almışlardı. Toplantıda göç uzun uzun tartışılrsa da kesin bir karar çıkmamıştı. Toplantıdan bir karar çıkmamasına karşın Osmanlı ordusunun Kars'a doğru ilerleyişi kentteki Rumlar arasında büyük paniğe neden olmuş ve birçoğu Gümrü'ye göç etmişlerdi. Bu topraklara göç eden Rumlarn bir kısmı buradan Yunanistan ve Rusya'nın iç kesimlerine doğru ilerlemeyi beklerken bir kısmı ise

Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı ordusunun Kars'ı terk etmesi sonrasında Kars'a dönmüşlerdi (Sönmez, Karagöz, Kinigopulos, 2016, s. 41-42).

Mondros Mütarekesi nedeniyle kentin kaderine terk edildiği günlerde yukarıda belirtildiği üzere göç yerini Ermeniler ile ittifaka bırakmıştı. Kars'ta kalan Rumlar varlıklarını korumak için Ermeniler ile ittifak görüşmelerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yeniden Kars'a gelmesi kaygısındaydılar. Kazım Karabekir önderliğindeki Ankara Hükümeti'ne bağlı birlikler Kars'a doğru ilerlediğinde Kars'taki Rumlar temelli olarak kentten ayrılmış, Tiflis ve Batum'a gitmişlerdi. Karadeniz'in bu küçük limanı Kars ve Kafkasya'nın çeşitli yerlerinden gelen Rumlar ile 80.000'e ulaşmıştı. Tüm girişimlere karşın bunca insanın göç etmesi istenilmemekteydi. Batum'da sıkışan Rumlar hakkında Yunan hükümeti herhangi bir plan yapmamıştı. Batum'da sıkışan Rum mülteciler Yunanistan'a gitmek için beklerken, açlık ve hastalık ölümleri de beraberinde getirmişti. Near East Relief'in yardımlarına rağmen durum hiç de iyi değildi. Nihayet 25 Nisan 1920 tarihinde Batum'a gelen KEA adındaki gemi ile mültecilerin Yunanistan'a sevkıyatı başlamıştı. Sevkiyat son derece zor ve parça parça ilerleyebiliyordu. 1921 Şubat'ına gelindiğinde aralıklarla yapılan sevkiyat ile 52.878 Rum, Batum'u terk etmişti (Perchanidou, 2018, s. 14-16; Xanthopoulou-Kyriakou, 1996, s. 281).

Selanik Limanı'na çıkan Rum mülteciler için şartlar Batum'dan pek farklı değildi. Yunanistan'daki ağır ekonomik şartlar altında bunca insanın yerleşebileceği yer yoktu. Karantina koşulları nedeniyle diğer yerlere göçlerine izin verilmiyordu. Kars Rumlarının birçoğu Selanik ve çevresine yerleşmişlerdi. Kars'ın karasal iklime karşın Selanik'in nemli havası ve sıtma hastalığı nedeniyle birçok Rum hayatını kaybetmişti (Orakçı, 2022, s. 292).

5. Sonuç

Kafkaslar ile Anadolu'nun birleştiği noktada yer alan Kars, kadim bir tarihe sahiptir. Kadim tarihinde onlarca medeniyete ev sahipliği yapmış, onlarca işgal, zafer ve savaş yaşamıştır. Bunlardan birisi de 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ydi. 93 Harbi olarak da adlandırılan savaşın sonucunda Kars, Çarlık Rusya işgaline girmişti.

Kars, Çarlık Rusya işgaline girmesi ile günümüzde izleri görülebilen kapsamlı bir değişim yaşamıştır. Baltık mimarisi ile yeniden imar edilen kent, Anadolu'dan ve Kafkasya'dan Ruslara sadık toplulukların yeni yerleşim yeri olmuştur. Bu topluluklardan birisi de Rumlardır. Rumların büyük kısmı tarım ve hayvancılık ile uğraşırken önemli bir kısmı da taş ustalıkları sayesinde kentin günümüzdeki silüetinin oluşmasında rol oynamışlardır.

Balkan Savaşları'na kadar Rumlar, beraber yaşadıkları Müslümanlar ile iyi geçinmişlerdi. Balkan Savaşları öncesinde topluluk arasında görülen milliyetçilik, savaşlar ile iyice belirgin bir hale gelmiştir. Bu durum topluluk arasında da farklı tutumlara neden olmuştu. Yunanistan'a yardım kampanyalarının yanı sıra, Yunan ordusu için gönüllü birlikler oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile kentte ayrışma iyice belirginleşmiş, kısa süre sonra yerini çatışmaya bırakmıştı. Rum çeteleri de tıpkı Ermeni çeteleri gibi Müslüman halka zulüm yapmışlardı. Bu nedenle Brest Litovsk Antlaşması ile Kars'ın yeniden Osmanlı Devleti eline geçmesi ile kentteki Rumların büyük kısmı göç etmişlerdi.

Gümrü şehrine doğru yola çıkan topluluğun bir kısmı Gürcistan ve Rusya'nın iç kesimlerine doğru devam ederken bir kısmı da Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin Kars'tan çekilmesi ile kente dönmüşlerdi. Bu süreçteki siyasi gelişmelerde aktif rol oynayan Rumlar bir yandan da çete faaliyetleri yürütmüştür. Kazım Karabekir komutanlığındaki birliklerin Kars'ı kurtarması ile kentteki Rumların tamamı Tiflis ve Batum'a gitmişti. Burada büyük sıkıntılar ile karşı karşıya kalan Rumlar, oradan da Yunanistan'a göç etmişlerdi.

Kaynakça

- [1] Akça, Bayram ve Kıyanç, Sinan (2017), “Malakanlar’ın Anadolu’daki İzleri”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, S. 39. (22-43)
- [2] Akşin, Sina (2005), “Siyasal Tarih”, Türkiye Tarihi: 1600-1908, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul. (77-188)
- [3] Altınay, Ahmet Refik (1998), Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- [4] Armaoğlu, Fahir (1997), 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- [5] Augustinos, Gerasimos (1997), Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite, Çev: Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- [6] Badem, Candan (2010), Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul.
- [7] Badem, Candan (2018), Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- [8] Badem, Candan (2021). “Batum, Kars ve Erzurum’da Yayınlanmış Öteki Rusça Gazeteler”, Kebikeç, S. 51. (133-144)
- [9] Bakan, Mustafa (2008), “Millî Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S. 3/7. (733-748)
- [10] Bilgiç, S. Bestami (2011), Doğu Karadeniz Rumları: İsyan ve Göç 1919-1923, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [11] BOA, Y.EE..KP../7-664.
- [12] BOA, HR.TO../291-58.
- [13] BOA, HR.SYS./1231-82.
- [14] BOA, HR.SFR.1.../183-14.
- [15] BOA, HR.SFR.1.../173-33.
- [16] BOA, DH.İUM/20-13.
- [17] BOA, HR.UHM./332-25.
- [18] BOA, İ.HR../281-17405.
- [19] BOA, İ.HR../279-171152.
- [20] Boy, Arzu (2017), “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars’ta Tarım ve Hayvancılık,” Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 12. (417-434)
- [21] Dayı, Esin (1997), Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum.

- [22] Denisenko, Ludmila (2011), *Böyle Bir Kars*, Heyamola Yayınları, İstanbul.
- [23] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1995a), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- [24] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1995b), *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- [25] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2008), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları 1878-1895*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- [26] Erdoğan, Fahrettin (1998), *Türk Elllerinde Hatıralarım*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [27] Ersoy, Osman (1964), "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2/2. (238-249)
- [28] Genelkurmay Başkanlığı (2005), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- [29] Genelkurmay Başkanlığı (2009), *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- [30] Gökdemir, Ahmet Ender (1989), *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [31] Gurdjieff, George Ivanovic (2002), *Meeting with Remarkable Men*, Penguin Compass, New York.
- [32] Konak, İsmet (2020), *Geçmişten Geleceğe Uzanan Köprü Kars*, Epa-Mat Basım Yayın Promosyon San. Tic. Ltd. Şti., Ankara.
- [33] Kırzioğlu, M. Fahrettin (1984), "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Bellekten*, S. 189-190. (109-166)
- [34] Kırzioğlu, M. Fahrettin (1953), *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul.
- [35] Kıyanç, Sinan (2014), *Malakanlar*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [36] Okur, Mehmet (2011), "Venizelos'un 'Pontus Komplosu': Yunanistan'ın Ermenilerle İttifak Arayışı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 3/12. (10-28)
- [37] Orakçı, Meryem (2022), "Türk ve Rum Mübadillerin Karşılaşmalarına Dair Bir Değerlendirme," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XXII/44. (287-311)
- [38] Ortaylı, İlber (1978), "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9. (343-362)
- [39] Öğün, Tuncay (2004), *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayınları, Ankara.
- [40] Perchanidou, Alexandra (2018), *The Greek Refugees From Kars in Batumi and Their Final Settlement (1919-1923)*, School of Humanities, Thessaloniki. (Unpublished Master Thesis).

- [41] Sağır, Güner (2021), “Kars Mağaracık (Ataköy) Rum Köyü ve Şapeli,” *Turkish Studies*, S. 16/7. (327-338)
- [42] Sağır, Güner (2020), “Kars’ın Rus Yönetimine Geçtiği 1878 Yılında Rum Yerleşimi Vezinköy ve Peygamber Elias Şapeli”, *History Studies*, S. 12/5. (2821-2843)
- [43] Sander, Oral (2003), *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara.
- [44] Saylan, F. Gürkan (2004), “Malta Adası’nda Tutuklu Bulunan Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Üyelerinin Fahrettin Bey’e Gönderdikleri Mektuplar”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Uluslararası Atatürk Dergisi*, S. 4/2. (279-293)
- [45] Serbest, Bürkan ve Demirci, N. Savaş (2007), “Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara.
- [46] Skopeteas, Stavros (2014), “Kafkasya Urumları ve Urum Dili,” *Tehlikedeki Diller Dergisi*, S. 3/3. (333-364)
- [47] Şimşir, N. Bilal (1976), *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- [48] Solmaz, Gürsoy (1995), *Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars’ta Ermeni Zulmü (1918-1920)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van.
- [49] Sönmez, Bingür ve Karagöz, Erkan ve Kinigopulos, Konstandinos (2016), *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Kinigopulos’un Anıları*, çev. Despinida Eftimyadis, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- [50] TBMM (1993), *Anadolu’da ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C. II: Yerel Kongrelere Kars, Ardahan, Ordu ve Trabzon*, TBMM Yayınları, Ankara.
- [51] The Pontus Delegation (1920), *The Pontus Questions, Memorandum Submitted to the Peace Conference on March 10.*
- [52] Türkan, Sait (2017), *Kars’ta Rus Dönemi’nde (1878-1918) İnşa Edilen Yapıların Cephe Özelliklerinin Analizi*, Uludağ Üniversitesi, Bursa. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [53] Ural, Selçuk (2011), “Kurtuluştan Mondros Mütaketsi’ne Elviye-i Selase’de Yaşanan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47. (647-676)
- [54] Yosuntaş, Burcu (2021), *Kars Şehbenderliği (1879-1914)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [55] Xantopoulou-Kyriakou, A. (1996). “The Migration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia (1912-1914)”, *Balkan Studies*, S. 37/2. (271-288)
- [56] Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. т.II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.

EKLER

Ek-1: Kars Subatan Köyü'ndeki Rum Kızı

Kaynak: Lynch, 1901, s. 331.

Ek-2: Kars Rum Ortodoks Kilisesi (Kara Kilise), 1957 yılında yıkıldı, yerine günümüzdeki Merkez Cami yapıldı

Kaynak: Badem, 2010, s. 478.

Ek-3: Kars Vilayetinde Rumların Yaşadığı Köyler

<u>KARS</u>	<u>GÖLE</u>
1. Akbaba	37. Dedekılıç
2. Azat	38. Şaraf (Şeref?)
3. Halifoğlu	39. Dereyolu
4. Çağlayan	40. Çakırüzüm
5. Karaçoban	41. Tahtakıran
6. Aydınalan	42. Göle
7. Karakilise	43. Kuzupınarı
8. Ataköy	44. Uğurtaş
9. Maksutçuk	45. Yenidemirkapı
10. Ölçülü	46. Yeleçli
<u>SOĞANLI</u>	47. Yiğitkonağı
11. Aşağısallıpınar	48. Yavuzlar
12. Eskigeçit	49. Balçesme ?
13. Bölükbaş	<u>KAĞIZMAN</u>
14. Çatak	50. Çapık
15. Çıplaklı	51. Çilehane
16. Yayıklı	52. Mollamustafa
17. Emirhan	53. Keçevan
18. Kamışlı	54. Oluklu
19. Laloğlu	55. Ortaköy
20. Ali Sofi	56. Yalağuzçam
21. Tuygun	<u>HORASAN</u>
22. Gürbüzler	57. Kurbançayırı
23. Yağbasan	58. Karaorgan
24. Yenice	59. Handere
25. Yolgeçmez	60. Karakurt
26. Darboğaz	61. Kızılkilise
<u>SURAGEL</u>	62. Köroğlu

27. Haciveli	63. Meciğert
28. Subatan	64. Meçetli
29. Ovaşınar	65. Sırbaşan
<u>ARDAHAN</u>	66. Yeniköy
30. Çetinsu	
31. Kartalpınar	
32. Çamlıçatak	
33. Selamverdi Mah.	
34. Hasköy	
35. Yalnızçam	
36. Çimenkaya	

Kaynak: Badem, 2010, s. 304-359.